

Милан Урошевић

Универзитет у Београду, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд

DOI

УДК

оригиналан научни рад

ПОСТМОДЕРНА КУЛТУРА КАО СОЦИЈАЛНА ЛОГИКА НЕОЛИБЕРАЛНОГ КАПИТАЛИЗМА

Сажетак: Циљ овог рада је испитивање односа између промена у економској сфери и настајанка постмодерне културе током 20. века. По осврћу на Џејмсонове и Харвијеве (нео)марксистичке покушаје објашњења настајанка постмодерне културе фокусираћемо се на Фукоов допринос анализи неолиберализма. Ослањајући се на Фукоову анализу неолиберализма као режима управљања који ствара системе односа моћи не би ли ујављао субјектима, испитиваћемо постмодерну као културну димензију тог режима. Наш закључак ће бити да се постмодерна култура може видети као културна димензија неолиберализма јер доприноси креирању субјеката који одговарају том режиму управљања. Стога ћемо постмодерну културу назвати социјалном логиком неолиберализма.

Кључне речи: *постмодернизам, неолиберализам, Мишел Фуко, етос, култура, субјект*

Увод

Постмодерна и даље остаје неразјашњен и загонетан феномен више од четири деценије пошто је Лиотар (*Lyotard*) објавио њен почетак¹. Како Линда Хачион (*Hutcheon*) тврди, постмодернизам је дубоко контрадикторан феномен и обухвата сфере уметности и хуманистичких наука и шире савремену културу у целости². Дакле, појмом постмодернизам означавамо специфичан период у развоју културе савремених друштава. Управо је такво схватање постмодернизма фокус нашег рада.

Осврнемо ли се на литературу која говори о постмодерној култури пронаћи ћемо само неколицину радова који теже да њен настанак ближе повежу са осталим друштвено-економским променама које се одвијају у истом периоду. Најпознатији подухват тог типа је дело „Постмодернизам – логика културе касног капитализма” аутора Фредрика Џејмсона (*Frederic Jameson*)³. Џејмсон се ослања на Манделову (*Mandel*) периодизацију капитализма и тврди да је постмодерна културна надградња трећег периода капитализма, названог

1 Lyotard, J. F. (2005) *Postmoderno stanje*, Zagreb: Ibis grafika.

2 Hačion, L. (1996) *Poetika postmodernizma*, Beograd: Biblioteka XX vek, str. 16.

3 Džemson, F. (2016) *Postmodernizam: logika kulture kasnog kapitalizma*, Podgorica: CID.

мултинационалним капитализмом код Мандела⁴. Дејвид Харви (*David Harvey*) у својој књизи „Стање постмодерности” на сличан начин постмодерну културу тумачи као продукт промена у производњи и продирања капитализма у културну сферу⁵. Свингвуд (*Swingewood*) примећује да се Џејмсон и Харви ослањају на марксистичку топологију друштва, те га схватају као подељеног на економску базу и културну надградњу, али не успевају да адекватно интегришу те нивое⁶. Стога се морају ослањати на тврдње о постојању „структурне хомологије” између новонастале економске базе и постмодерне културе као њене надградње.

Наш рад ће тежити да ближе прикаже однос између постмодерне културе и специфичне економске организације коју ћемо за разлику од Харвија и Џејмсона назвати неолиберализам. За разлику од марксистичког усмерења поменутих аутора ослонићемо се на Фукоову (*Foucault*) анализу неолиберализма као „режима управљања” који тежи да организацијом односа моћи у институцијама креира одговарајуће субјекте. С обзиром на то да Фуко своју анализу неолиберализма врши током 1979, истражујући га као дискурс, његов рад ћемо допунити налазима аутора који су се бавили утицајем спровођења неолибералних политика пошто су спроведене. Намера нам је да допунимо Фукоову анализу неолибералног режима управљања кроз истраживање његовог утицаја на културу и свакодневни живот субјеката. Тврдићемо да неолиберализам ствара специфичан етос на радном месту и да се логика тог етоса проширује на културну сферу што резултира настанком постмодерне културе. Аргументоваћемо да неолиберални етос као и постмодерну културу обједињује тежња ка стварању специфичног субјекта, те да их то чини делом неолибералног режима управљања.

Етос, структура осећања и теорија управљања – одређење основних појмова

Фукоов рад можемо поделити на три периода у зависности од тематике. Први период карактерише бављење „дискурзивном праксом” која подразумева говорно делање које производи исказе⁷. Фуко истражује системе правила који то делање уређују и назива их „историјско априори”⁸. У другом периоду рада Фуко проширује интересовања на недискурзивне праксе, схватајући их као различите облике делања путем којих појединци утичу на могућности делања других⁹. Те праксе уређују системи правила које Фуко назива односима моћи. Његово дело *Надзирајући и кажњавајући* прво обједињује истраживање дискурзивних и недискурзивних пракси појмом „моћ/знање” називајући га и „епистемолошко правним комплексом” или „дијаграмом”¹⁰. Како Делез (*Deleuze*) објашњава, Фукоов дијаграм је систем вектора који усклађују дискурзивно и недискурзивно делање у систематичан облик¹¹. Спивак (*Spivak*)

4 Исто, стр. 25.

5 Harvey, D. (1992) *The Condition of Postmodernity*, Cambridge: Blackwell Publishers.

6 Swingewood, A. (2000) *A Short History of Sociological Thought*, London: St. Martin's Press, pp. 226–228.

7 Фуко, М. (1998) *Археологија знања*, Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, стр. 88.

8 Исто, стр. 55–60.

9 Фуко, М. (1997) *Надзирајући и кажњавајући*, Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, стр. 301.

10 Исто, стр. 25–31.

11 Delez, Ž. (1989) *Fuko*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 49.

тврди да за Фукоа дискурзивна пракса ствара концептуалне схеме које мапирају могуће и пожељне облике делања за недискурзивне праксе¹². При крају другог периода свог рада Фуко уводи појам „диспозитив”, који објашњава као хетерогену матрицу дискурзивних и недискурзивних елемената, тврдећи да је његов фокус на логици међуодноса тих елемената¹³.

Последњи сегмент другог периода Фукоовог рада обележава серија предавања на „Колеж де Франс” (*College de France*) посвећених феномену „управљања”. Наиме, Фуко одлучује да за разлику од *Нагзирајћии* и *кажњавајћии*, где истражује формирање једног типа институције, примени свој теоријски апарат на феномен државе¹⁴. Тачније, он користи концепт диспозитива не би ли истражио историјске промене у векторима моћи на нивоу европских држава. За те потребе Фуко развија појам „управљања” који одређује као праксу реорганизације диспозитива коју држава врши у неком периоду¹⁵. Другим речима, он тврди да је држава „управљачка инстанца” која се налази у специфичном положају услед ког може да реорганизује дискурзивне и недискурзивне праксе које сачињавају институције у њој и њихове међуоднoсе¹⁶. Стога за Фукоа држава чини врховну инстанцу онога што назива „управљачким режимом”. Управљачки режим према њему сачињава пракса управљања тј. креирања и вођења диспозитива на нивоу државе и одређена рационалност којом се то управљање води, а коју назива „управљаштво”¹⁷.

Сада ћемо се осврнути на појмове субјекције и субјективности. Појам субјекције Фуко користи од првог периода рада да означи укључивање субјеката у системе правила који регулишу праксе. У првом периоду се радило о дискурзивним праксама,¹⁸ док у другом периоду његовог рада субјекција означава укључивање субјеката у диспозитив. Субјекција подразумева да диспозитив садржи позицију у коју укључује субјекта, те се тиме његове праксе усклађују с правилима диспозитива¹⁹. Субјективност је, с друге стране, појам који Фуко уводи у трећем периоду рада да означи трећу димензију диспозитива, поред дискурзивних

12 Spivak, G. C. (1993) *Outside in the Teaching Machine*, New York: Routledge, p. 37.

13 Фуко, М. (2012) *Моћ и знање*, Нови Сад: Медитеран Publishing, стр. 174.

14 Gordon, C. 'Governmental Rationality: An Introduction', in: *The Foucault Effect*, eds. Burchell, G. i Gordon, C. i Miller, P. (1991), Chicago: The University of Chicago Press, p. 4.

15 Фуко, М. (2014) *Безбедност, територија, становиштво*, Нови Сад: Медитеран Publishing, стр. 127–128.

16 Треба напоменути да за Фукоа држава није извор односа у диспозитиву нити их потпуно детерминише већ се, како он тврди, сви они формирају „у односу” на државу. Видети: Фуко, М. „Dva ogleда o subjektu moći”, u: *Mišel Фуко: Iza strukturalizma i hermeneutike*, priredili Drajfus, H. i Rabinov, P. (2017), Novi Sad: Mediteran Publishing, str. 306. То другим речима значи да је држава врховна „управљачка инстанца”, што означава тачку с највећим утицајем на односе у диспозитиву. Из те тачке започиње реорганизација диспозитива и формирање односа у институцијама и између њих, које такође садрже сопствене управљачке инстанце, а основну логику праксе управљања тих инстанци одређује диспозитив управљања на нивоу државе.

17 Dean, M. (2010) *Governmentality*, London: SAGE Publications, pp. 17–21. „Управљаштво” је превод Фукоовог појма *gouvernementalite* којим означава рационалност праксе управљања те се стога састоји од појмова „*gouvernement* који означава управљање и *mentalite* који означава рационалност. Видети: Фуко, М. (2014) *Безбедност, територија, становиштво*, Нови Сад: Медитеран Publishing, стр. 127–128.

18 Фуко, М. (1998), нав. дело, стр. 55–60.

19 Фуко, М. (2017), нав. дело стр. 286–287. Субјекција код Фукоа означава исти процес као и интерпелација код Алтисера (*Althusser*), те је стога диспозитив еквивалентан Алтисеровим „државним идеолошким апаратима”. Видети: Altiser, L. (2009) *Ideologija i državni ideološki aparati*, Loznica: Karpos.

и недискурзивних пракси. Субјективност се односи на димензију односа субјекта са самим собом, тј. на димензију субјектове рефлексивности²⁰. Како Фуко тврди на почетку трећег периода, он теоријом управљања тежи да истражи однос субјекције и субјективности тј. однос између нашег управљања самима собом и начина на који други управљају нама²¹.

Нажалост, Фукоа је смрт спречила да доврши свој пројекат. Осврнемо ли се на његов трећи период, уочићемо да током курса под називом „Херменеутика субјекта” он издваја појам етоса (*ethos*) као значајан. Фуко етос одређује као генералан начин живота појединца, свеобухватну структуру његовог односа са собом и другима и знање којим се та пракса води²². Кроз његово схватање етоса можемо решити проблем односа субјекције и субјективности. Етос можемо редефинисати као структурисан систем правила који обједињује субјекцију и субјективност кроз усклађивање субјективности с правилима диспозитива. Другим речима, етос је генерална структура која повезује наше односе с другима и са собом, те тиме прикључује димензију субјективности диспозитиву. Етос је, дакле, део логике диспозитива који интерпелира субјекте у диспозитив, ми тврдимо да се тај процес дешава путем катеорије „великог другог”. „Велики други” је појам који Алтисер преузима од психоаналитичара Лакана (*Lacan*), ми ћемо га за наше потребе дефинисати као вирутелни²³ ентитет, који је из перспективе субјекта укљученог у диспозитив извор и легитиматор његових правила²⁴. Другим речима, етос ствара великог другог као привид не би ли навео субјекта да прихвати правила диспозитива, те да се управља у складу с њима.

Ако одлучимо да Фукоа допунимо схватањем културе као свеукупности људског друштвеног живота,²⁵ етос би сачињавао оно што Иглтон назива „невидљивом бојом свакодневнег живота”, тј. „текстуру наше обичне егзистенције коју узимамо здраво за готово”²⁶. Етос је као појам близак Вилијамсовом (*Williams*) појму „структуре осећања” коју одређује као генералну структуру искуства живота људи у некој култури²⁷. Пратећи ту структуру, они уређују своје праксе и репродукују целокупни културни живот. Другим речима, етос можемо одредити као аспект диспозитива управљања којим се појединци усклађују с његовим правилима те тиме постају одговарајући субјекти. Џејмсон на сличан начин приступа анализи постмодернизма, назива га структуром осећања и „културном доминантом” те тврди да је постмодернизам основна структура осећања у неком друштву али да поред њега могу постојати и други облици културног живота²⁸.

20 Фуко, М. (2003) *Херменеутика субјекта*, Нови Сад: Светови, стр. 574.

21 Foucault, M. (2016) *About the Beginning of the Hermeneutics of the Self*, Chicago: The University of Chicago Press, pp. 25–26.

22 Фуко, М. (2003), нав. дело, стр. 302–303.

23 Појам виртуелног користимо у делезијанском смислу те га схватамо као привидни ентитет који настаје емергентно из правила која сачињавају етос, али је и даље реалан јер из перспективе субјекта производи реалне ефекте путем субјекције, наводећи га да регулише своју субјективност. Видети: Deleż, Ž. i Parne, K. (2009) *Dijalozi*, Beograd: Fedon, str. 187–195.

24 Fink, B. (2009) *Lakanovski subjekt*, Zagreb: Kruzak, str. 9–11.

25 За такво схватање видети: Klovoska, A. (2003) *Sociologija kulture*, Sarajevo: Krug, str. 14–17.

26 Iglton, T. (2017) *Kultura*, Beograd: Clio, str. 45–46.

27 Williams, R. (1977) *Marxism and Literature*, Oxford: Oxford University Press, p. 132.

28 Džemson, F. (2016) *Postmodernizam: logika kulture kasnog kapitalizma*, Podgorica: CID, str. 27.

Насијанак неолибералној етоса из духа нове организације рада

Фуко завршава курс о свом истраживању неолиберализма под називом „Рађање биополитике” 4. априла 1979, тачно месец дана пре него што Маргарет Тачер (*Margaret Thatcher*) постаје премијерка Велике Британије. Можемо рећи да он анализира неолиберализам као управљачку рационалност у настајању, тј. као својеврсни дискурс о управљању који још увек није постао управљачка рационалност неке државе. Стога ћемо се у наставку позабавити настанком неолибералног режима управљања, с посебним освртом на промене у сфери рада. Намера нам је да реконструисамо неолиберални етос који настаје у предузећима не би ли тако испитали Фукоове тврдње о специфичности односа субјекције и субјективности у неолиберализму.

Истражујући економске промене у 20. веку, Харви користи терминологију теоријског правца под називом „регулациона школа”. Тај приступ истражује односе у економској сфери између производње, дистрибуције и потрошње те тврди да се они морају ускладити и регулисати не би ли економија функционисала стабилно²⁹. Стабилизација и регулација тих односа захтева институције, законе, норме и сл. не би ли се понашање учесника економског процеса одржало конзистентним. Систем елемената који одржавају економску сферу стабилном Харви у складу с регулационом школом назива „модом регулације” и тврди да он мора садржати систем производње одговарајуће радне снаге кроз „социјализацију радника за услове капиталистичке производње”³⁰. Она укључује мобилизацију одређених сентимената тј. неког облика психолошке мотивације за учествовање у процесу рада³¹. Увиђамо да такав концепт у великој мери одговара нашем схватању етоса.

Према Харвију, у првој половини 20. века настаје фордистички мод регулације који подразумева јаку улогу државе и чврсту регулацију економије. То значи да се капитал повлачи из одређених сфера друштва, а држава гарантује пуну запосленост, социјалну помоћ, јавно образовање и здравство. Производња се у фордизму врши кроз дугорочна улагања не би ли се осигурао стабилан економски раст и профити на дуги рок. Таква организација доводи до масовне производње стандардизованих производа,³² али и специфичног начина организације рада. Како Сенет (*Sennett*) тврди, предузеће је у фордистичком периоду организовано према војничком принципу, што подразумева ригидну бирократску организацију пирамидалног типа³³. Запослени у таквој организацији имају строго дефинисану позицију с јасним задацима, њихова радна каријера стога подразумева зацртану путању кроз хијерархијске нивое предузећа. Сенет примећује да је својеврсни дух планирања прожимао такве организације, процеси који се у њима одвијају су регулисани бирократском рационалношћу. То је, како он тврди, „омогућило људима да размишљају о својим животима као о животним причама”,³⁴ што другим речима значи да су њихови животни наративи регулисани местом у оквиру организације.

29 Harvey, D. (1992) *The Condition of Postmodernity*, Cambridge: Blackwell Publishers, p. 121.

30 Исто, стр. 122.

31 Исто, стр. 122–123.

32 Исто, стр. 132–135.

33 Senet, R. (2007) *Kultura novog kapitalizma*, Beograd: Arhipelag, str. 28–29.

34 Исто, стр. 25–31.

Етос таквих организација у великој мери одговара Фукоовој идеји диспозитива дисциплине. Како он тврди, диспозитив дисциплине је управљачки механизам који функционише „центрипетално”, што значи да ограничава неки простор те у њему распоређује елементе у складу са одређеном сврхом³⁵. Према Фукоу, „дисциплина не оставља да се ствари одвијају својим током [...] њен принцип је управо да чак ни најмање ствари не треба да буду препуштене саме себи”³⁶. У фордистичким организацијама се управљање одвија према таквој рационалности. Етос таквих организација субјективизује своје чланове, наводећи их да интернализују норме организације, те да се управљају у складу с њима. То значи да је велики други у суштини предузеће као систем и да је спољашњи субјекту, те да од њега захтева послушност његовим механизмима. Ако се осврнемо на анализу менаџерског дискурса у раду Болтанског (*Boltanski*) и Чапело (*Chiapello*), видећемо да се током 60-их година менаџерима саветује да теже одржавању стабилности и регуларног функционисања предузећа по предвидљивом току³⁷. Такође, саветује им се да раднике мотивишу гарантујући им сигурност и стабилно напредовање кроз хијерархију фирме³⁸. Франк (*Frank*) примећује сличну тенденцију, те тврди да се управљање предузећем током 50-их година вршило по принципу конформитета и да се од радника захтевало подређивање „трансценденталном значају организације”³⁹.

Харви тврди да шездесетих година почиње криза фордизма која ескалира нафтном кризом 1973. године⁴⁰. Према њему, криза је узрокована ригидношћу фордистичког система који не успева да се прилагоди променама услед фиксираних односа између владе, синдиката и корпорација. Криза доводи до стагфлације крајем шездесетих, која је кулминирала одлуком ОПЕС-а да подигне цене нафте. Последице кризе су крај фордистичког режима и реструктурирање привреде, те су седамдесете и осамдесете године обележене економским и политичким реформама⁴¹. То је период настанка неолибералног режима управљања, што подразумева промену у управљачком диспозитиву. Као што Фуко тврди, диспозитив настаје као одговор на неку нужност,⁴² што је у овом случају економска криза која се решава успостављањем новог диспозитива. Харви, попут Фукоа, примећује да неолиберализам као управљачка рационалност настаје много раније него што бива имплементиран, те да се као дискурс формира од тридесетих година, а спроводи се од краја седамдесетих у Британији, а од почетка осамдесетих у САД⁴³.

Нови мод регулације Харви назива „флексибилна акумулација”, а такође популаран назив за тај режим је „постфордизам”. За разлику од ригидности фордизма постфордизам карактерише тежња ка констатној промени и иновацијама. Постфордистичко тржиште рада доживљава реструктурирање услед опадања моћи синдиката, што послодавци користе не би

35 Fuko, M. (2014) *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad: Mediteran Publishing, str. 63.

36 Исто.

37 Boltanski, L. and Chiapello, E. (2007) *The New Spirit of Capitalism*, London: Verso Books, pp. 86–88.

38 Исто, стр. 88–89.

39 Frank, T. (1998) *The Conquest of Cool*, Chicago: The University of Chicago Press, p. 10.

40 Harvey, D. нав. дело, стр. 142–145.

41 Исто.

42 Fuko, M. (2012) *Moć i znanje*, Novi Sad: Mediteran Publishing, стр. 174–175.

43 Harvi, D. (2012), *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediteran Publishing, стр. 19–58.

ли прогурали нове облике привременог и повременог запошљавања. Услед брзих промена у захтевима предузећа, тржиште рада карактерише висока конкуренција и настанак флексибилних радних аранжмана, често неповољних по запослене⁴⁴. Харви показује да су те промене повезане с променама у организацији производње. Нова организација производње, између осталог, омогућена и новим технологијама, подразумева прелазак с масовне производње на производњу за диференциране нише тржишта, као и задовољавање брзо променљивих тржишних захтева. Наведене промене предузећима омогућавају бржи обрт што доводи до преласка с дугорочног на краткорочно инвестирање⁴⁵. Такве промене су у великој мери под утицајем настанка новог глобалног финансијског система који се формира од 1971. и распада Бретон Вудса⁴⁶. Харви тврди да је новонастајући финансијски капитал све мање ограничен временом и простором, те су услед нових технологија власници финансија формирали оно што Сенет назива „нестрпљиви капитал” који жели све краткорочније профите⁴⁷.

Такве промене у моду регулације захтевају одговарајуће реструктурирање радних организација, као и њиховог етоса који би стога креирао одговарајућу радну снагу. Сенет примећује да предузећа прелазе са стабилне пирамидалне организације на флексибилно мрежно организовање. Нови облик организације производње о ком говори Харви захтева флексибилизацију предузећа не би ли се прилагодила стално флукутирајућим захтевима тржишта, што омогућава мрежна организација. Тако организована предузећа могу брзо да се прилагоде променама у својој околини, да брзо доносе одлуке и ускладе се с новонасталим радним задацима. Према Сенету, функционисање таквих предузећа обележава нелинеарни ток производње тј. произвољно скакање између различитих фаза у производњи, а не фиксирани скуп корака као у старијим предузећима⁴⁸. Како Сенет тврди, нове организације се прилагођавају задацима које им поставља околина и у складу с тим ангажују потребну радну снагу која по извршењу задатка не мора остати део фирме⁴⁹.

Ту промену у управљању предузећима прати промена етоса која консеквентно доводи до промена у пожељним особинама управљаних субјеката. Флексибилност и стална промена у функционисању предузећа стварају проблеме са управљањем запосленима што примећују Болтански и Чапело у менаџерској литератури насталој деведесетих година. Они примећују да је један од најзначајнијих проблема тог периода проналазак одговарајућих техника за мобилизацију и мотивацију запослених у новим предузећима⁵⁰. Сенет тврди да се запослени у новим фирмама суочавају са стално променљивим и конфузним радним задацима јер се од њих захтева константна промена и прилагођавање новим пројектима предузећа⁵¹. Он закључује да је нови идеални запослени такође флексибилан и прилагодљив. Болтански и Чапело тврде да се нови облик везивања запослених за предузеће проналази у

44 Harvey, D. нав. дело, стр. 150.

45 Исто, стр. 156.

46 Исто, стр. 164–165.

47 Senet, R. нав. дело, стр. 37.

48 Исто, стр. 43-44.

49 Исто.

50 Boltanski, L. and Chiapello, E. нав. дело, р. 94.

51 Senet, R. нав. дело, стр. 104-105.

обећању самоиспуњења и „проналаска себе” у послу⁵². Насупрот претходном облику управљања који запослене подстиче да се подвргавају механизму предузећа, у новим предузећима им се обећава самоостварење кроз посао. Како П. ду Геј (*P. du Gay*) примећује, истражујући организацију нових предузећа, управљање запосленима прелази из хијерархијске организације у хоризонталну мрежну организацију аутономних субјеката који се подстичу на управљање собом⁵³. Не би ли се њихово управљање собом ускладило са циљевима фирме, како Ду Геј тврди, у менаџерском дискурсу настаје концепт „корпоративне културе” који налаже менаџерима да запослене мобилишу представљајући им рад у предузећу као проналажење смисла, а остварење на послу као вид самоостварења⁵⁴. Болтански и Чапело примећују исто у менаџерској литератури те тврде да се менаџерима препоручује да „буду визионари”, тј. да подстакну запослене да визију сопственог остварења ускладе с визијом тј. циљевима предузећа⁵⁵.

Петар Клепец објашњава разлику између диспозитива дисциплине и начина управљања у неолиберализму као разлику између центрипеталне и центрифугалне силе⁵⁶. Док управљање диспозитивом дисциплине тежи да тотализује надзор над одређеним простором и процесима у њему, управљање у неолиберализму тежи да укључи нове елементе у свој механизам те да пусти ствари да „иду својим током” и да „цветају” у одређеним границама⁵⁷. Као што Фуко тврди, неолиберализам је облик управљања који „не захтева механизме општег нормирања” и у њему „постоји оптимизација система различитости”, „слободан простор осцилаторним процесима” и „толеранција система различитости”⁵⁸. Другим речима, неолиберализам је режим управљања који делује као да функционише према слободном делању појединаца. Разлог за то је управо његов етос, наиме Фуко тврди да неолиберални режим управља појединцима путем специфичног механизма који назива *homo economicus*⁵⁹. Према њему, неолиберално управљање модификује средину у којој појединац дела не би ли он управљао собом на одговарајући начин⁶⁰. *Homo economicus* је управо оно што смо у нашем раду назвали етосом, механизам који обједињује субјекцију и субјективност, те наводи појединца да управља собом у складу с правилима диспозитива.

Фуко је исправно предвидео механизам управљања у неолиберализму. Етос нових предузећа се ослања на стварање аутономних субјеката, подстичући их на самостално делање, иновацију и креативност, али у циљу испуњавања захтева предузећа⁶¹. Главна разлика у односу на етос претходног режима је у позицији великог другог и у улози субјективности. Док је претходни режим великог другог смештао изван субјекта те га наводио да управља

52 Boltanski, L. and Chiapello, E. нав. дело, стр. 90.

53 du Gay, P. (1996) *Consumption and Identity at work*, London: SAGE Publications, pp. 59–64.

54 Исто, стр. 57–58.

55 Boltanski, L. and Chiapello, E. нав. дело, стр. 91.

56 Клепец, Р. (2016) *Profitabilne strasti*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, стр. 156.

57 Исто.

58 Фуко, М. (2005) *Рађање биополиитике*, Нови Сад: Светови, стр. 354.

59 Фуко, М. нав. дело, стр. 344.

60 Исто, стр. 326–362.

61 du Gay, P. нав. дело, стр. 61.

собом у складу с нормама које велики други поставља, етос неолиберализма смешта великог другог у оквир субјективности. Другим речима, из механизма предузећа велики други прелази у самог субјекта и добија облик његових личних жеља. То значи да етос неолиберализма интерпелира субјекта кроз његове жеље, тј. субјектове тежње за самоостварењем, самоиспуњењем и самоактуелизацијом су механизам који га укључује у неолиберални диспозитив. Ту долазимо до главне разлике између Фукоовог тумачења неолиберализма и радова аутора на које смо се ослањали до сада, а који анализирају тај режим пошто је успостављен. Фуко тврди да неолиберализам користи механизам *homo economicus* да управља субјектима тако што их наводи да се ослањају на сопствене интересе за увећањем свог личног капитала⁶². Док је за њега интерес „иредуктибилни принцип” којим се *homo economicus* води, аутори на које смо се ослонили закључују да се неолиберални етос ослања на субјектове жеље за „остварењем самог себе”. Како Берарди (*Berardi*) тврди, неолиберализам је у себе „апсорбовао креативност, жељу и индивидуалистички, либертаријански порив са самоостварењем”⁶³.

Усион иосимодерне културе из етоса неолиберализма

Анализирајући однос постмодерне културе с променама у економији, Џејмсон, како тврди Свингвуд, не успева да повеже те две сфере. Свингвуд примећује да према Менделу фаза монополског капитализма почиње после Другог светског рата док Џејмсон наводи шездесете године као период настанка постмодерне⁶⁴. Стога се поставља питање поклапања економских промена с променама у културној надградњи. Запажамо да Џејмсон на својеврстан начин репродукује Фукоов генеалогски метод⁶⁵. Он оцртава промене у различитим сферама друштва и прати генеалогiju њихових контингентних сусрета који резултирају јединственим системом односа економске базе и културне надградње⁶⁶. Харви и Џејмсон на сличан начин повезују економску базу с културном надградњом, те тако проналазе корен постмодерне културе. Обојица уочавају да услед фокусирања производње на краткорочне обрте капитал све више продире у сферу културе и животног стила⁶⁷. То доводи до рапидних промена у трендовима и моди, као и до промена у маркетингу не би ли се потрошачи навели да што брже и разноврсније конзумирају културна добра. То ствара културу у којој је мало шта постојано, а потрошачи се подстичу да брзо мењају сопствене идентитете и укусе.

Примећујемо да Харви и Џејмсон проналазе корен постмодерне културе у обрасцима потрошње. Дисциплинарном режиму управљања одговара оно што се обично назива „масовна култура”. Она настаје услед фордистичког мода регулације који карактерише производња стандардизованих производа на велико. Како Липовецки (*Lipovetsky*) примећује,

62 Фуко, М. нав. дело, стр. 369–370.

63 Berardi, F. 'Bifo' (2009) *The Sout at Work*, Los Angeles: Semiotext(e), p. 69.

64 Swingewood, A. (2000) *A Short History of Sociological Thought*, London: St. Martin's Press, pp. 226–228.

65 За више о генеалогском методу видети: Фуко, М. „Ниће, genealogija, istorija”, у: *Mišel Фуко: Spisi i razgovori*, priredio Kozomara, M. (2010), Beograd: Fedon.

66 Džemson, F. (2016) *Postmodernizam: logika kulture kasnog kapitalizma*, Podgorica: CID, str. 23–80.

67 Harvey, D. (1992) *The Condition of Postmodernity*, Cambridge: Blackwell Publishers, pp. 285–291; Džejmson, F. (2015) *Kraj umetnosti ili kraj istorije*, Beograd: Art Press, str. 114–138.

тај период карактерише „логика квантитета” услед које компаније теже да наведу потрошаче на куповину што веће количине сличних производа⁶⁸. То ствара врло униформну, монотону и конформистичку културу како тврди Френк. Можда најбоља критика такве културе долази из пера Адорна (*Adorno*) и Хоркхајмера (*Horkheimer*) који је називају „културном индустријом”. Према њима, културна индустрија подсећа на апстрактну машину која репродукује сваки елемент културног живота према истом обрасцу услед ког ти елементи подсећају једни на друге. Адорно и Хоркхајмер тврде да она представља културни наставак доминације над појединцима која постоји на радном месту те тако у потпуности обухвата сваки сегмент живота⁶⁹.

Током шездесетих година интензивира се критика масовног друштва, махом од стране различитих мањинских и алтернативних покрета које Хит (*Heath*) и Потер (*Potter*) обједињено називају „контракултуром”⁷⁰. Болтански и Чапело те критике називају „уметничком критиком” и тврде да је она усмерена на тенденције ка сузбијању уживања, аутономије и спонтаности у тадашњем капитализму. Ти аутори наводе протесте 1968. године као прекретницу када поменуте критике капитализма достижу свој врхунац, те његов управљачки режим и њему одговарајућа култура доживљавају промену⁷¹. Као што ћемо видети, неолиберални управљачки режим усваја наведене критике услед чега настаје постмодерна култура⁷².

Болтански и Чапело приказују апропријацију уметничке критике менаџерским дискурсом, док Франк показује како маркетиншка индустрија постепено усваја контракултурне критике. То доводи до настанка нових метода управљања предузећем и рекламирања. Како Ду Геј примећује, после инфлације седамдесетих, малопродаја прелази са стратегије која тржиште схвата као хомогено и тежи да прода што већу количину робе на стратегију креирања специјализованих производа⁷³. Нови облици маркетинга и продаје циљају ка субјективности потрошача те нуде производе намењене креирању специфичних животних стилова, идентитета као и остваривању одређених личних жеља⁷⁴. Таква стратегија креира одговарајућег потрошачког субјекта ког Липовецки назива „хиперпотрошачем”. Према Липовецком, током потрошње тај субјект више није усмерен на спољашње, статусне или класне, одреднице у складу са којима организује своју потрошњу⁷⁵. Насупрот томе, хиперпотрошач тежи искључиво остварењу сопствених жеља и аутономној изградњи личног идентитета⁷⁶. У складу с тим, како Бауман, а и Лаш (*Lasch*) примећују, једна од најзначајнијих

68 Липовецки, Ж. (2008) *Парадоксална срећа*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 22–32.

69 Adorno, T. i Horkheimer, M. „Kulturna industrija” u: *Studije kulture*, priredila Đorđević, J. (2008), Beograd: Službeni glasnik, str. 69–78.

70 Hit, Dž. i Porter, E. (2011) *Prodaja pobunjenika*, Beograd: Hedone.

71 Boltanski, L. and Chiapello, E. (2007) *The New Spirit of Capitalism*, London: Verso Books, p. 169.

72 Birešev, A. (2009) „Kapitalizam i opravdanje”, *Filozofija i društvo*, br. 3, str. 224.

73 du Gay, P. (1996) *Consumption and Identity at work*, London: SAGE Publications, p. 110.

74 Исто, стр. 110–116.

75 Липовецки, Ж. (2008) *Парадоксална срећа*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 46–47.

76 Исто, стр. 128–129.

одредница постмодерне културе је тежња ка „аутентичности”⁷⁷. Пошто се потрошња организује по принципу испуњења жеља, субјект потрошње се наводи на константно истраживање сопства не би ли открио своје „истинско ја”, те обликовао своју потрошњу у складу са жељама које се налазе у дубини његовог сопства.

Тврдимо да је постмодерна култура, попут културне индустрије за Адорна и Хоркхајмера, проширење етоса управљања који настаје у предузећима у неолиберализму на културни живот. Стога је постмодерна „свакодневно искуство неолиберализма” како Хаман (*Hamann*) тврди⁷⁸. Можемо рећи да је постмодерна „социјална логика” неолибералног капитализма⁷⁹. То подразумева да постмодерну чине начини бивствовања и делања у свакодневној егзистенцији појединаца који репродукују логику управљања неолибералног режима и доприносе креацији њему одговарајућих субјеката. Стога постмодерна култура тежи креирању аутономног потрошача који ће се водити искључиво сопственим жељама. Како примећује Мекгаун (*McGowan*), постмодерно друштво представља „друштво задовољства” у ком суперего појединцу налаже уживање као обавезу, тј. налаже појединцу обавезно испуњење својих жеља⁸⁰. За разлику од претходног типа друштва у ком је суперего захтевао жртвовање уживања пред захтевима друштвене целине⁸¹. То значи да је култура дисциплинарног режима захтевала одрицање од жеља, док постмодерна култура налаже субјектима њихово испуњење. Примећујемо да је културна индустрија подразумевала да се велики други налази изван субјекта и намеће му ограничење уживања те га везује за обавезе садржане у одређеној субјектској позицији у диспозитиву дисциплине. Култура постмодерне премешта великог другог у оквир субјективности и налаже уживање, а субјекту као задатак даје креацију сопственог идентитета и проналажење аутентичних жеља⁸².

О субјектима постмодерне

Примећујемо да постмодерна култура репродукује логику неолибералног етоса, те тиме чини аспект неолибералног диспозитива управљања. Сада ћемо се ближе фокусирати на логику функционисања субјективности коју постмодерна култура тежи да створи. То другим речима значи да ћемо се бавити односом који субјект постмодерне формира са собом, те начином на који собом управља.

Испитујући ауторе који се баве субјективношћу у постмодерни увиђамо контрадикцију. Док неки аутори истичу да је субјект постмодерне фрагментиран и непостојан, други истичу да је постмодерном субјекту наметнуто трагање за аутентичношћу. Џејмсон је можда најважнији представник прве тенденције. Он субјекта постмодерне културе описује

77 Bauman, Z. (2009) *Fluidni život*, Novi Sad: Mediteran Publishing, p. 27; Lasch, C. (1976) *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed, str. 188–192.

78 Hamann, T. H. (2009) 'Neoliberalism, Governmentality, and Ethics', *Foucault Studies*, No. 6, pp. 39–41.

79 Moran, M. (2015) *Identity and Capitalism*, London: SAGE Publications, pp. 69–77.

80 McGowan, T. (2004) *The End of Dissatisfaction?*, New York: State University of New York Press, p. 34.

81 Исто, стр. 3.

82 Слично запажа и Жижек испитујући постмодерну субјективност. Видети: Žižek, S. „Patološki Narcis kao društveno nužni oblik subjektivnosti”, u: Lasch, C. (1976) *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed, str. 309–336.

као „шизофреног” појединца који услед сталних промена свог идентитета, условљених културом постмодерне, живи у „вечној садашњости” и није у стању да креира линеаран животни наратив⁸³. Најзначајнији представник другог правца је Бауман који тврди да постмодерна субјектима налаже креирање сопственог идентитета на основу аутентичних личних жеља⁸⁴. На први поглед би се могло рећи да константно променљив и флуидан субјект не може бити неко ко тежи проналаску непроменљивих принципа у унутрашњости свог „правог ја”. Пре него што понудимо наше решење те привидне контрадикције осврнућемо се на Фукоову концепцију механизма субјективности.

Фуко је у трећем периоду рада концептуализовао механизме којима појединац управља собом. То су механизми субјективности који субјекцијом долазе у интеграцију с правилима диспозитива, те се субјекција и субјективност тако сједињују и стварају идеју управљања субјектима кроз њихово управљање собом. Субјективност тј. однос појединца са собом Фуко често назива „етиком” те наводи четири елемента тог односа. Први елемент је „етичка садржина”⁸⁵, то је аспект субјекта одређен као предмет управљања, те се другачије може назвати „онтологијом” субјекта. Тај елемент подразумева одређен сегмент субјекта који садржи сопствене принципе према којима субјект њим управља. Следећи елемент је „вид потчињености”, он се односи на позицију великог другог и норме које прописује⁸⁶. „Етички рад” је трећи елемент и подразумева конкретне праксе којима спроводимо у дело норме великог другог⁸⁷. Последњи елемент је „телеологија” и подразумева циљ ком субјект тежи управљајући собом⁸⁸.

Применимо ли наведени теоријски апарат на постмодерну субјективност добићемо следеће резултате. Етичка садржина постмодерног субјекта је управо „жеља” коју смо више пута поменули. Жеља према којој се постмодерни субјект управља у великој мери одговара схватању жеље у Лакановом раду. Лакан тврди да субјект у себи садржи „мањак” који констатно тежи да испуни⁸⁹, то резултира визијом себе коју субјект има, а коју Лакан назива „идеал его”⁹⁰. Идеал его је субјектова визија сопствене употпуњености која би настала испуњењем поменутог мањка, а жеља је управо жеља за достизањем „идеал ега”. Када је у питању вид потчињености, поменули смо да у постмодерни велики други прелази у оквир субјективности. Према томе, наредба великог другог се управо односи на трагање за сопственим жељама и њиховим испуњењем. То примећује Клепец и, реферишући на поменутог Лакана, тврди да је постмодерни субјект „перверзан”. Наиме, пошто Лакан великог другог такође назива „име оца”, перверзија за њега подразумева управо *père-version*, тј. субјектово постајање сопственом верзијом имена оца⁹¹. То значи да субјект, управљајући собом према

83 Džemson, F. нав. дело, стр. 54–55.

84 Bauman, Z. нав. дело, стр. 27–29.

85 Фуко, М. (1988) *Istorija seksualnosti – korišćenje ljubavnih uživanja*, Beograd: Prosveta, стр. 27.

86 Исто.

87 Исто, стр. 28.

88 Исто.

89 Fink, B. (2009) *Lakanovski subjekt*, Zagreb: Kruzak, стр. 53–57.

90 Lakan, Ž. (1983) *Spisi*, Beograd: Prosveta, стр. 5–12.

91 Клерес, Р. нав. дело, стр. 7.

сопственим жељама, постаје сопствени велики други, тј. из његове перспективе он је сâм креатор норми на основу којих управља собом.

Освртом на етички рад постмодерног субјекта тежимо да решимо поменути контрадикцију коју смо пронашли у литератури о постмодерној субјективности. Етички рад постмодерног субјекта се састоји у констатном трагању за аутентичним жељама свог сопства, а потом и у испуњену визије „идеал ега” који те жеље налажу. Липовецки примећује парадокс такве субјективности, стално преиспитивање унутрашњости сопства управо доводи до његовог констатног разлагања, оно постаје „празно огледало”⁹². Ту се Липовецки слаже с Лакановим виђењем жеље као „метонимичне”, што значи да достизање одређеног „идеал ега” не уклања мањак у субјекту већ се мањак премешта на друго место, стварајући нову жељу⁹³. То значи да само трагање за аутентичним жељама субјекта прилагођава потреби постмодерне културе за стално променљивим и фрагментираним субјектом.

Наслућује се да постмодерни механизам субјективности како смо га до сада описали не може имати јасно формулисану телеологију. Постмодерна култура наводи субјект на констатно испитивање својих жеља тиме стварајући „мањак” у њему, а самим тим и жељу⁹⁴. Такав субјект испуњење своје жеље тражи у производима постмодерне културе, као и кроз постизање успеха на радном месту. Такав механизам субјективности не може имати коначан циљ, јер би то стопирало наведени циклус рекреирања жеље и тиме искључило субјект из неолибералног диспозитива⁹⁵. Перети (*Peretti*) примећује тај механизам субјективности у постмодерни и ослањајући се на Лакана, као и на психоаналитичара Лапланша (*Laplanche*), тврди да постмодерни субјект функционише према „двотактном ритму”⁹⁶. Он тврди да субјект испуњавајући своје жеље бива „детранслатован”, тј. његова субјективност губи своје јединство. То се мења у фази ретранслације када субјект поново проналази своју жељу која даје јединство његовој субјективности и делању, што Перети назива формирањем идентитета. Из перспективе субјекта, *telos* је достизање „идеал ега”, што би довело до онога што смо назвали самоостварењем,⁹⁷ али из наше перспективе, такав циљ се чини као перманентно одлажући.

Закључујући одељак о постмодерној субјективности, истаћи ћемо да се управљање субјектима кроз постмодерну културу одвија путем оног што Бодријар (*Baudrillard*) и Бауман називају „завођењем”. За разлику од дисциплинарног режима који потискује жеље и захтева њихово жртвовање, неолиберални режим кроз постмодерну културу „подстиче жељу”⁹⁸. Завођење је метод управљања који, како тврди Бодријар, подстиче жељу и управља субјектима нудећи средства за њихово задовољење⁹⁹. Моћ завођења је, истиче Бауман, у

92 Липовецки, Ж. (2011) *Доба празнине*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 76-77.

93 Fink, B. (2009) *Lakanovski subjekt*, Zagreb: Kruzak, str. 91-109.

94 McGowan, T. (2016) *Capitalism and Desire*, New York: Columbia University Press.

95 Bown, A. (2015) *Enjoying It: Candy Crush and Capitalism*, Alersford: Zero Book.

96 Peretti, J. *Capitalism and Schizophrenia*, 5. 4. 2020; https://www.datawranglers.com/negations/issues/96w/96w_peretti.html

97 Bauman, Z. and Raud, R. (2015) *Practices of Selfhood*, Cambridge: Polity Press, pp. 60-61.

98 Baudrillard, J. (1990) *Seduction*, Montreal: Theory Books, pp. 86-87.

99 Исто.

чињеници да субјекти доживљавају своје укључивање у диспозитив као својевољно услед тога што неолиберални субјекти постају тежећи сопственим жељама¹⁰⁰. То примећује и Блум (*Bloom*), истичући да неолиберализам обећава испуњење мања у субјекту, тиме и остварење коначног самоиспуњења¹⁰¹.

Поновним освртом на Фукоа приметимо да, како Хаман истиче, Фукоов касни рад на могућностима еманципације појединаца из канци репресије диспозитива може изгледати као „упутство неолибералним снагама за рекодирање друштава и субјеката”¹⁰². У трећем периоду рада Фуко покушава да истраживањем начина живота у античкој Грчкој пронађе начине бивствовања субјеката без њиховог потчињавања диспозитивима. У том периоду развија идеју „старања о себи” као субјективности која подразумева да субјекти слободно обликују себе и свој живот према личним преференцијама без икаквих непроменљивих принципа¹⁰³. С друге стране, Фуко у раном хришћанству проналази корен субјективности која одговара репресивним диспозитивима насталим у модерном добу. Он такву субјективност назива „хеременутиком сопства” и тврди да она подразумева да субјекти понирући у себе траже вечну истину свог сопства према којој би се управљали¹⁰⁴. Хаман тврди да Фукоово схватање „старања о себи” одговара неолибералној субјективности као стално променљивој и самообликујућој¹⁰⁵. Наша тврдња је да субјект постмодерне културе и неолибералног диспозитива обједињује хеременутику сопства и старање о себи. То тврдимо с обзиром на то да се наведени субјект управља према жељама као својим унутрашњим истинама, али та пракса управљања укључује константно тражење нових жеља, те реконфигурацију субјекта у складу с њима.

Закључак

Намера нашег рада била је двострука: с једне стране хтели смо да испитамо успешност Фукоове анализе неолиберализма поредећи га са ауторима који су тај режим истраживали пошто је успостављен. На овој тачки можемо закључити да, иако је Фуко можда најпознатији по свом раду на дисциплинарном режиму, његова анализа неолиберализма показује изузетну моћ антиципације друштвених промена у другој половини 20. века. Поредиши га с наведеним ауторима, видимо да се његова анализа чини изузетно продорном те да предвиђа скоро све најзначајније аспекте неолибералног режима управљања. С друге стране, намера нам је била да испитамо значај културе као аспекта неолибералног режима управљања с обзиром на то да је култура у Фуковом раду константно занемарена. Наш закључак је да Фукоова теорија управљања садржи значајне концептуалне могућности за

100 Bauman, Z. and Lyon, D. (2013) *Liquid Surveillance*, Cambridge: Polity Press, p. 53.

101 Bloom, P. (2018) *The Bad Faith in The Free Market*, London: Palgrave Macmillan, p. 93.

102 Namann, T. H. (2009) 'Neoliberalism, Governmentality, and Ethics', *Foucault Studies*, no. 6, p. 48.

103 Видети: Фуко, М. (1988) *Istorija seksualnosti – staranje o sebi*, Beograd: Prosveta, str. 45–81.

104 Foucault, M. (2016) *About the Beginning of the Hermeneutics of the Self*, Chicago: The University of Chicago Press, p. 91, 109.

105 Namann, T. H. нав. дело, стр. 48.

повезивање културе с другим друштвеним сферама, те да на тај начин може објаснити значај културе за неолиберални управљачки режим. Стога, закључујемо да Фукоов рад може представљати значајну допуну марксистичкој социологији културе, посебно при бављењу савременим постмодерним периодом историје.

ЛИТЕРАТУРА:

- Adorno, T. (1979) *Negativna dijalektika*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Adorno, T. i Horkhajmer, M. „Kulturna industrija”, u: *Studije kulture*, priredila Đorđević, J. (2008), Beograd: Službeni glasnik.
- Altiser, L. (2009) *Ideologija i državni ideološki aparati*, Loznica: Karpos.
- Bauman, Z. (2009) *Fluidni život*, Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Bauman, Z. and Lyon, D. (2013) *Liquid Surveillance*, Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. and Raud, R. (2015) *Practices of Selfhood*, Cambridge: Polity Press.
- Baudrillard, J. (1990) *Seduction*, Montreal: CTheory Books.
- Berardi, F. (2009) *The Sout at Work*, Los Angeles: Semiotext(e).
- Birešev, A. (2009) „Kapitalizam i opravdanje”, *Filozofija i društvo* br. 3, str. 223–244.
- Bloom, P. (2018) *The Bad Faith in The Free Market*, London: Palgrave Macmillan.
- Boltanski, L. and Chiapello, E. (2007) *The New Spirit of Capitalism*, London: Verso Books.
- Bown, A. (2015) *Enjoying It: Candy Crush and Capitalism*, Alersford: Zero Book.
- Dean, M. (2010) *Governmentality*, London: SAGE Publications.
- Delez, Ž. (1989) *Fuko*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Delez, Ž. i Parne, K. (2009) *Dijalozi*, Beograd: Fedon.
- Du Gay, P. (1996) *Consumption and Identity at work*, London: SAGE Publications.
- Džejmson, F. (2015) *Kraj umetnosti ili kraj istorije*, Beograd: Art Press.
- Džemson, F. (2016) *Postmodernizam: logika kulture kasnog kapitalizma*, Podgorica: CID.
- Fink, B. (2009) *Lakanovski subjekt*, Zagreb: Kruzak.
- Foucault, M. (2016) *About the Beginning of the Hermeneutics of the Self*, Chicago: The Univeristy of Chicago Press.
- Frank, T. (1998) *The Conquest of Cool*, Chicago: The Univeristy of Chicago Press.
- Fuko, M. (1988) *Istorija seksualnosti – korišćenje ljubavnih uživanja*, Beograd: Prosveta.
- Fuko, M. (1988) *Istorija seksualnosti – staranje o sebi*, Beograd: Prosveta.
- Фуко, М. (1997) *Надзирајџи и кажњавајџи*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Фуко, М. (1998) *Археолоџија знања*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Фуко, М. (2003) *Херменеуџиика субјекџиа*, Нови Сад: Светови.
- Фуко, М. (2005) *Рађање диоџолоџиике*, Нови Сад: Светови.
- Fuko, M. „Niče, genealogija, istorija”, u: *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, priredio Kozomara, M. (2010), Beograd: Fedon.
- Fuko, M. (2012) *Moć i znanje*, Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Fuko, M. (2014) *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Fuko, M. „Dva ogleđa o subjektu moći”, u: *Mišel Fuko: Iza strukturalizma i hermeneutike*, priredili Drajfus, H. i Rabinov, P. (2017), Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Gordon, C. 'Governmental Rationality: An Introduction', in: *The Foucault Effect*, eds. Burchell, G., Gordon, C. and Miller, P. (1991), Chicago: The Univeristy of Chicago Press.

- Hačion, L. (1996) *Poetika postmodernizma*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hamann, T. H. (2009) Neoliberalism, Governmentality and Ethics, *Foucault Studies*, No. 6, pp. 37-59.
- Harvey, D. (1992) *The Condition of Postmodernity*, Cambridge: Blackwell Publishers.
- Harvi, D. (2012) *Kratka istorija neoliberalizma*, Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Hit, Dž. i Porter, E. (2011) *Prodaja pobunjenika*, Beograd: Hedone.
- Iglton, T. (2017) *Kultura*, Beograd: Clio.
- Klepec, P. (2016) *Profitabilne strasti*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Klosowska, A. (2003) *Sociologija kulture*, Sarajevo: Krug.
- Lakan, Ž. (1983) *Spisi*, Beograd: Prosveta.
- Lasch, C. (1976) *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed.
- Липовецки, Ж. (2008) *Парадоксална срећа*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Липовецки, Ж. (2011) *Доба њразнине*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Lyotard, J. F. (2005) *Postmoderno stanje*, Zagreb: Ibis grafika.
- McGowan, T. (2004) *The End of Dissatisfaction?* New York: State University of New York Press.
- McGowan, T. (2016) *Capitalism and Desire*, New York: Columbia University Press.
- Moran, M. (2015) *Identity and Capitalism*, London: SAGE Publications.
- Peretti, J. 'Capitalism and Schizophrenia', 5. 4. 2020, https://www.datawranglers.com/negations/issues/96w/96w_peretti.html
- Senet, R. (2007) *Kultura novog kapitalizma*, Beograd: Arhipelag.
- Sennet, R. (1998) *The Corrosion of Character*, New York: W. W. Norton & Company.
- Spivak, G. C. (1993) *Outside in the Teaching Machine*, New York: Routledge.
- Swingewood, A. (2000) *A Short History of Sociological Thought*, London: St. Martin's Press.
- Žižek, S. „Patološki Narcis kao društveno nužni oblik subjektivnosti”, u: Lasch, C. (1976) *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed.
- Williams, R. (1977) *Marxism and Literature*, Oxford: Oxford University Press.

Milan Urošević

University in Belgrade, Institute for Philosophy and Social Theory, Belgrade

POSTMODERN CULTURE AS A SOCIAL LOGIC OF NEOLIBERALISM

Abstract

The aim of this paper is to explore the relation between changes in the economic sphere and the emergence of postmodern culture during the twentieth century. After examining Jameson's and Harvey's (neo)Marxist attempts at explaining the emergence of postmodern culture, the paper will focus on Foucault's contribution to the analysis of neoliberalism. Using Foucault's analysis of neoliberalism as a "governmental regime" that creates systems of power relations to govern subjects, the paper further explores the postmodern culture as a cultural dimension of this regime. In conclusion, postmodern culture can be viewed as a cultural dimension of neoliberalism because it contributes to the creation of subjects that correspond to the needs of the regime. Therefore, postmodern culture will be called "the social logic of neoliberalism".

Key words: *postmodernism, neoliberalism, Michel Foucault, ethos, culture, subject*